

Prijevod
UDK 321.64
Primljeno: 25. rujna 2011.

Pojam totalitarizma*

CLAUDE LEFORT

Sažetak

Spoznajna vrijednost pojma totalitarizma izložena je stalnim osporavanjima. Svoje shvaćanje, koje je zastupao u svojim brojnim djelima, o totalitarizmu kao novoj društvenoj formaciji autor ovdje najprije suočava s četiri znanstvena argumenta, koja su povjesničari iznijeli protiv totalitarizma kao političke kategorije ili za njegovu ograničenu upotrebu. Prvi je argument da su komunisti i fašizmi stubokom različiti, da su radikalno suprotne ideologije koje ih karakteriziraju. Taj argument previda da u tim režimima ideologija nije naprosto vladajući diskurs, nego da ima novu funkciju i učinkovitost, da uspostavlja totalitarni "režim" jezika i mišljenja u kojemu se moć diskursa i diskurs moći izjednačuju. Drugi je argument da je totalitarizam zamjetljiv, u Njemačkoj i Rusiji, samo u ograničenim razdobljima. Autor odgovara da je riječ o "realističkoj" iluziji da je u nekim povijesnim fazama totalitarni projekt do kraja ostvaren. Treći je prigovor da pojam totalitarizma nema za povjesničara nikakvu spoznajnu vrijednost, da totalitarni režimi pripadaju poretku kontingencije, a ne povijesne nužnosti. Nasuprot tome, autor naglašava povijesnu novost totalitarizma, koji nastaje i može nastati samo na tlu moderne "demokratske revolucije" (u Tocquevilleovu smislu) kao njezino radikalno osporavanje. Posljednji prigovor metodologijski osviještenog povjesničara (F. Furet) glasi da pojam totalitarizma može biti analitički plodan samo ako se rabi kao "ideal-tip", kao zajednička crta režima uspostavljenih u atomiziranim društvima totalnom dominacijom putem ideologije i terora. Autor uzvraća da se ne možemo zadovoljiti upotrebom pojma "ideal-tip", premda je istina da on povjesničara oslobađa naivnosti pozitivističke opisne historiografije; tako izrada ideal-tipa omogućuje da se izbjegne alternativa između filozofije i opisne povijesti, ali to se događa samo tako što se povjesničar preobrazuje u spoznajnog subjekta koji je izvanjski spram povijesti.

U drugom dijelu izlaganja, autor se kritički osvrće na teoriju totalitarizma H. Arendt, napose na njezinu središnju tezu kako totalitarno društvo nastaje u modernom atomiziranom društvu. Totalitarizam naime karakterizira s jedne strane artifičijalistički projekt organizacije, a s druge supstancijalistički ideal

* Predavanje održano u Zürichu 1996. godine. Preuzeto iz knjige Claude Lefort, 2007: *Le temps présent. Écrits 1945-2005*, Belin, Paris, str. 869-891.

utjelovljenja: oba se ozbiljuju u Partiji koja nije zamišljena samo kao organizacija, nego je i "mistična osoba" u kojoj se spajaju njezini članovi: kao takva utjelovljuje narod. Lik nedjeljivog naroda nadaje se u Partiji; lik nedjeljive Partije nadaje se u liku naroda. U prvome, organizacijskom aspektu, Partija sadrži projekt cjeline podobne za organiziranje, dok u drugome, supstancijalističkom, sadrži projekt cjeline podobne za utjelovljenje.

Ključne riječi: totalitarizam, nacizam, komunizam, ideologija, Partija, H. Arendt, F. Furet, A. de Tocqueville

Rušenje komunizma u Sovjetskom Savezu nije okončalo raspravu koja se već odavno vodi o pertinentnosti pojma totalitarizma ili o tome koliko njegovu upotrebu valja ograničiti. Pa ipak, njezino se obličje izmijenilo. Osim što sudionike te rasprave više ne opterećuju neizvjesnosti što ih je izazivalo pitanje budućnosti sovjetskog režima, promišljanje je ispred polemike, premda je katkad obilježeno starim ideolojskim oprekama. Rasprave teže tome da se ograniče na krug povjesničara. Utoliko mi se više čini upadljivom stalnost prigovora i rezervi što ih izazivaju bilo označavanje komunističkog režima totalitarnim bilo, općenitije, ideja o novoj društvenoj formaciji koja je iznikla pod oprečnim oznakama komunizma i fašizma. Neki od iznesenih argumenata zaslužuju da budu ispitani na znanstveno strog način. Zadržat ću se na četiri: komunizam i fašizam stubokom su različiti; totalitarni je fenomen zamjetljiv, kako u Njemačkoj tako i u Rusiji, samo u ograničenim razdobljima; koliko god pojam bio sugestivan, za povjesničara nema nikakvu praktičnu vrijednost; da bi ga se koristilo, trebalo bi s njime postupati kao s ideal-tipom, u veberovskom smislu izraza.

Prvi argument: označavanje fašizma i komunizma dvjema stranama nove društvene formacije previđa radikalnu oprečnost ideologija koje ih karakteriziraju. Postupak se čini utoliko manje prihvatljivim zato što se ideologija prepoznaje kao konstitutivna za svaki od dvaju režima čija se srodnost utvrđuje. Komunizam se poziva na opće vrijednosti; on odbacuje zapadnu demokraciju samo zato što se ona čini formalnom, a suprotstavlja joj neku *zbijsku* demokraciju, tj. onu koja jednakosti daju puni smisao; njegov je prvi cilj osigurati opće dobro podruštvljenjem sredstava za proizvodnju, a njegov je posljednji cilj širenje vlastitog modela na razini čovječanstva. Nasilje se zahtijeva kao protu-nasilje nametnuto vladavinom buržoazije. Fašizam zauzvrat pretjerano slavi nacionalističke strasti, pretendira na to da ispunjava posebnu sudbinu jednog naroda. U svojoj ekstremnoj verziji, nacizmu, njemačkom narodu pripisuje apsolutnu nadmoć i toj slici pridružuje sliku o čistoj rasi pozvanoj da sebi podredi niže rase ili da ih eliminira: antisemitizam je u srcu njegove ideologije. Nasilje je tu priznato kao očitovanje života. U jednom slučaju, konačna referentna točka jest um koji se objavljuje u tijeku povijesti, zakon Povijesti, u drugome to je zakon Prirode.

Taj argument izaziva dva prigovora. Na prvom mjestu, ustvrđivanje opreke između obznanjenih principa i ciljeva na obje strane ne znači da nije potrebno ocijeniti raskorak između ideologije i prakse u komunističkom režimu. Taj je raskorak, istina, dugo bio nijekan. Vladavina terorom bila je opravdavana ili nužnošću da se svlada otpor društvenih slojeva proisteklih iz starog režima i odupre agresiji imperijalističkih sila ili iznimnim poteškoćama s kojima se sučeljavala izgradnja socijalizma u zaostaloj zemlji. Odsad, takvo je tumačenje postalo neodrživo. Nema ozbiljnog povjesničara koji bi osporavao to da je staljinistički teror premašivao okvir nasilja nametnutih nužnošću ili koji bi smatrao da je izgradnja socijalizma nastavljena kad su ispravljani ekscesi staljinizma, toliko je rastakanje režima tijekom posljednjih desetljeća postalo jasno.

Na drugom mjestu, ne bi li se valjalo zapitati što se razumije pod ideologijom kada se odbacuje svaka srodnost između komunizma i fašizma? Čini se da se tim izrazom označuje izričiti dio vladajućeg diskursa, tj. iskazi koji se odnose na principe novoga političkoga i društvenog poretka. Zanimarimo, uzgred, krivotvorenje Marxova mišljenja od strane povjesničara koji su se na njega pozivali i izostavljali dvostruku funkciju koju je Marx pripisivao ideologiji, naime funkciju prikrivanja i funkciju prurušavanja interesā vladajuće klase. Pretpostavimo li, čak, da se i držimo doslovnog izraza, važno je zapitati se zašto i kako ideologija stječe posve novu učinkovitost, kako u Rusiji tako u Njemačkoj ili u Italiji, dotle da nameće vladavinu jednoobraznog jezika na svim poljima djelovanja.

Već to pitanje potiče na to da se ne zaustavimo na iskazivanju “ideja” za koje se prosuđuje da su karakteristične za jedan ili drugi režim – primjerice, ideja jednakosti, društva bez klasa i emancipacije čovječanstva ili pak ideja nacionalne veličine, sudbine jednog naroda i rasne nejednakosti. Pojava se objašnjava samo ako se moć ideologije ne odjeljuje od obrazovanja partije novog tipa, čije se jedinstvo, organizacija, stega i “linija”, tj. monopol spoznaje prošlosti i budućnosti, predstavljaju kao nedodirljivi. Zadovoljimo li se time da kažemo da je ta partija u službi određene ideologije koja joj je preegzistentna, tada bismo zanemarili da ta partija implicira u samoj svojoj strukturi – hoću reći neovisno o njezinu nauku – vjerovanje u kolektivno biće čiji su članovi čvrsto međusobno spojeni. Zadržimo li uobičajeno prihvaćeni pojam ideologije, kao skup ideja, odnosno kao nauku koji upravlja diskursom o smislu društvenog života i povijesti, ne možemo a da ne uvidimo da u komunističkom režimu, kao i u fašističkome, diskurs proistječe iz samo jednog ognjišta, ognjišta vlasti utisnutog u partiju čiji vođa ima vrhovni autoritet.

Otuda ideologija – takva kakva se obrazovala u “buržoaskom društvu” (preuzme li se marksistička terminologija) ili u modernome liberalnom demokratskom društvu (ako tu terminologiju izbjegnemo) – mijenja svoj status. Značajka ideologije tog tipa, pod pretpostavkom da je možemo svesti na malen broj ideja, bila je

disperzija onih za koje se činilo da osiguravaju njezino širenje: širila se iz mnogih ognjišta, u okviru politike, ekonomije, prava, informiranja, pedagogije itd. Zauzvrat, komunistička ili fašistička ideologija – nije li upravo to oznaka totalitarnog fenomena? – svjedoči o novom “režimu” političkog mišljenja i jezika. Moć diskursa i diskurs moći podudaraju se. Da bih uputio, još jednom riječju, na promjenu koja se zbila, podsjećam da je marksizam – utoliko ukoliko ga možemo razgraničiti kao nauk – u socijaldemokraciji bio našao drukčiji izlaz negoli u komunizmu. Komunistička partija, čak i prije Staljinove vladavine, označuje rađanje političkog tijela koje je istodobno korpus ideja.

Drugi argument: totalitarni će fenomen biti obilježiv samo pod uvjetom da se s jedne strane nacizam razlikuje od talijanskog fašizma, a da se s druge strane u povijesti nacizma i komunizma omeđe razdoblja kada je on u potpunosti ostvaren. Sama je Hannah Arendt pridonijela da se pokloni povjerenje tom tumačenju. Je li ono uvjerljivo? Što se talijanskog fašizma tiče, ispitivanje kojega premašuje okvir mojeg izlaganja, njegov se pothvat zacijelo ne bi smio brkati s pothvatom nacizma. Nacionalizam se nije spojio s razularenošću rasizma: država nije na isti način bila podređena Partiji; teror nije bio dotjeran do krajnosti. Ne bi li uza sve to trebalo prihvatiti da talijanski fašizam izlazi iz tradicionalnog okvira nacionalizma, da prvi put formulira ideal totalitarne države, da ukida slobode, ne samo političke nego građanske i individualne, da zahtijeva stvaranje novog poretka i da se zauzima za to da optoči sve sektore stanovništva – napose omladinu? Naposljetku, teror nije zanemariv, koliko god se činio ograničenim u usporedbi s onim nacističkim. Talijanski fenomen naznačuje novu političku orijentaciju, naviješta model koji ćemo zanemariti samo ako ispustimo iz vida europsku dimenziju protudemokratske revolucije. Zašto dakle isključiti talijanski fašizam iz polja totalitarizma? To možemo bolje razumjeti ako uzmemo u obzir staranje stanovitih povjesničara, i same Hanne Arendt, da u nacizmu razlikuju neku predtotalitarnu fazu, a u komunizmu ujedno i predtotalitarnu i posttotalitarnu fazu. Arendt koja, znano je, ne želi biti imenovana filozofom, nastoji utvrditi kriterije znanstvenog karaktera.

No uvijek mi se činilo da je ona u toj točki podlegla “realističkoj” iluziji. Pod tim razumijem da se uzaludno strastveno odaje utvrđivanju, u vremenu, činjenica koje svjedoče o nekoj dovršenoj dominaciji. Ta bi se provodila, pod Staljinovom vladavinom, počevši od 1929, odnosno od 1934, sve do 1941, a zatim, nakon ratnog prekida koji je poremetio sistem, od 1945. do smrti Vrhovnog vođe. Zauzvrat, pod Hitlerovom vladavinom to bi bio rat koji je omogućio izgradnju uistinu totalitarnog režima. No koliko god se činilo opravdanim otkriti preobrazbe nacizma i komunizma, toliko se valja čuvati toga da se totalitarni projekt i zbiljnost pobrkaju – zbiljnost u koju se, doduše, taj projekt nikad nije posve utisnuo. Da se projekt u nekom razdoblju pojačava, da sposobnost djelovanja rukovodilaca dostiže svoj naj-

viši stupanj, da se sredstva prisile umnožavaju i da se istodobno naročito naglašava mobilizacija stanovništva koja svjedoči o njegovu pristajanju uz režim – sve to ne bi smjelo dovesti do previđanja smjera koji se slijedio čim su Partija i njezin vođa uspjeli prigrabiti vlast. Stanje društva, okvir službenih institucija, istina je, neko vrijeme ograničavaju polje mogućega. Put se utvrđuje s pomoću događaja, dijelom nepredviđenih. Dani odgovori na te događaje nisu međutim učinak slučajnosti, oni se ulančuju, obrazuju stalan niz.

Ako se želimo pridržavati striktno definicije “istinski totalitarnog” režima, tad se izlažemo utemeljenom prigovoru da nigdje nema društva koje je skroz uređeno, koje je postalo jednoobrazno pod učinkom ideologije i terora. Doduše, Arendt, nadahnuta slikom nacističkog režima koju je dao Franz Neumann (*Behemot*), jasno predočuje splitanje službi Partije i države, podvostručenje odgovornosti na različitim razinama upravljanja. Ona u tome vidi, istina, veoma točno, znak lukavstva, cilj kojega je da spriječi svaku stabilizaciju ustanova, svaku konsolidaciju hijerarhija koja bi vodila riziku da funkcionarima Partije i države pruži sigurnost i neovisnost, nauštrb autoriteta vrhovnog vođe i vodeće jezgre. Uz sve to, opis ne ostavlja mjesta dvojbi da postoje nesuglasja u sistemu i rivaliteti između aparata čije se nadležnosti preklapaju.

Situacija je u Sovjetskom Savezu drukčija, ali te su pojave još mnogo jače naglašene. Staljinove čistke u birokraciji još bolje opravdavaju tumačenje Hanne Arendt. Osim njegove opsesije urotom one otkrivaju njegovu volju da u permanentnom stanju održi nesigurnost kadrova Partije i države (uključujući i inženjere i tehničare), ali uzrokuje dezorganizaciju koje u Njemačkoj nije bilo. K tome, golemost teritorija, nejednakosti između regija, usložnjavanje odnosa između centralnog autoriteta i lokalnih vlasti, naposljetku, podređivanje sustava proizvodnje političkim imperativima dovode do neuspjeha programa koordinacije svih sektora djelovanja.

Još valja zamijetiti da jedna od najsmutljivijih značajki totalitarnog režima jest opća pripravnost koju on izaziva, u stanovništvu, da se djeluje u istom gibanju slijedeći usmjerenje koje premašuje razum. Taj fenomen ne mogu dostatno objasniti ni sredstva prinude, koliko god znatna bila, ni učinkovitost propagande. Niti mogu objasniti popularnost koju vođa uživa, te vjeru u nauku Partije. Kako upozoravaju brojni svjedoci, kada instrukcije izostanu, ljudi se strasno odaju tome da ih razaberu, da budu poslušni pretpostavljenoj volji rukovodilaca. Ako i postoji oklijevanje glede linije koju Partija slijedi, opstaje izvjesnost da ona postoji. Na nekom mjestu koje izmiče pogledima sve je znano, sve je odlučeno. Tako Hitler i Staljin ne samo da vide kako se sluge i egzekutori sluga umnožavaju čim se dokopaju vlasti nego se njihove intencije i pretječu. Razdoblje u kojem se, prema Arendt, u Njemačkoj ostvarila totalna dominacija, pruža zbujujući prizor za onoga tko bi tu htio naći samo striktnu organizaciju svih djelovanja.

Podsjetimo samo na proces istrebljivanja Židova koji Raul Hilberg (*The Destruction of the European Jews*)* veoma podrobno opisuje. On zahtijeva masovnu mobilizaciju koja uključuje veoma raznovrsne sektore, upravu više ministarstava, željeznice, industriju, armiju. Nema nikakve sumnje da su Hitler i mala jezgra rukovodilaca zapovjedili konačno rješenje. Ali njihov naum ostaje tajnim i provodi se samo s pomoću znatnog broja operacija, često neovisnih jednih o drugima, a koje dijelom čak i ne znaju jedne za druge. U masi agenata procesa bezbrojni su oni koji ne znaju koji je njegov krajnji cilj, a ipak se sve događa kao da je njihovo sudjelovanje bilo sređeno. Oni ne znaju, rekoh, ali nisu ni slijepi i svatko je odgovoran; njihova se djelovanja prilagođavaju jedna drugima, tu i tamo; ona nisu lišena smisla, u dvostrukom značenju riječi**. Premda konvergencija tih djelovanja nije učinak koordinacije nekog jedinstvenog zapovjedništva, nije ni slučajnost. Doduše, ako se oslonimo na Solženjicinov opis Terora u Rusiji, sučeljeni smo sa sličnim pojavama. O teroru je doista odlučio Staljin, ali istodobno mnoštvo funkcionara Partije i običnih ljudi radi na punjenju Gulaga, a za koje je nemoguće kazati bilo da znaju bilo da ne znaju što čine. Čita li se Hilberg, rasprava koja se povelila između povjesničara “intencionalista” i “funkcionalista” čini se lišenom smisla. Voditi računa o nekoj subjektivnoj intenciji ne znači da ne možemo prepoznati, na planu društvenoga, neku anonimnu intencionalnost.

Pojam anonimne intencionalnosti, kao i pojam totalitarnog projekta, ne daju ključeve za neko tumačenje, oni samo potiču na to da se napusti slika o društvu koje bi se, na osnovi objektivnih kriterija, moglo definirati kao *zbijski* totalitarno.

Treći argument: u sklopu komparativne povijesti zadaća se sastoji u tome da se ponovno ustanovi, od njihova nastajanja, evolucija fašističkog i komunističkog režima tako da se uoče sličnosti i razlike. Ideja totalitarizma, takva kakvu su veoma rano istaknuli poglavito teoretičari progonjeni od strane nacizma, izlaže nas riziku da prihvatimo predrasudu o važnosti sličnosti. Usporedba dvaju režima bila bi opravdana zbog činjenice da su se pojavili na tragu Prvoga svjetskog rata i da su se razvili u istoj povijesnoj konjunkturi do Drugog svjetskog rata. Da bismo razumjeli tu povijest, piše François Furet, u poglavlju “Komunizam i fašizam” u djelu *Prošlost jedne iluzije* – koje širinom svojeg istraživanja i oštrinom svojih analiza već predstavlja datum – “pojam kao što je totalitarizam koristan je samo onda kada

* Klasična obuhvatna historiografska studija o Holokaustu. Premda je izvornik objavljen još 1961. (na temelju doktorske disertacije, s Franzom Neumannom kao mentorom), postaje standardnim referentnim djelom tek nakon drugoga izdanja, u tri velika sveska (1985; izdavač: Yale University Press; posljednje izdanje: 2003) – op. prev.

** Autor ima na umu da *sens* označuje i smisao i smjer (pravac), premda ima još nekoliko značenja – op. prev.

ga povjesničar ograničeno upotrebljava. *U najboljem slučaju* (istaknuo – C. L.) on označuje stanovito stanje u koje su dospjeli režimi o kojima je riječ (ne nužno svi) u različitim razdobljima svoje evolucije. Ali on ništa ne govori o odnosu između njihove prirode i okolnosti njihova razvoja, ni o tome koji su mogli biti uzajamni utjecaji i skriveni reciprociteti.” A govoreći o drukčijem putu koji bi historiju otvarao “prema usporedbi diktatura XX stoljeća”, Furet precizira: “nije riječ o tome da ih se ispituje u svjetlu jednog pojma, u trenutku u kojemu su, svaka od njih, dospjele do vrhunca svoje krivulje [rečenica nedvojbeno usmjerena protiv Arendt], nego da se slijedi njihovo obrazovanje i uspjesi, tako da se pojmi ono što je za svaku od njih specifično i zajedničko s drugima”.*

Htjeti ukloniti teoriju, to ne bi nužno značilo odbaciti svaku njezinu pertinentnost: to možda znači preuzeti iz nje nekoliko povijesnih istraživanja, ali mi se čini da to prije svega znači othrvati se kušnji da se zamisli, s totalitarizmom, novo uobličene društvenoga. Ponajprije je riječ o tome da se ne priklonimo ideji o tome kako eventualna srodnost oprečnih režima upućuje na smjer povijesti. Ponovno se pozivam na François Fureta: u prvom poglavlju svoje knjige, nakon što je upozorio na šarm koji se neprestance povezuje s počecima komunizma i nakon što ga je objasnio “preživljavanjem toga glasovitog smisla povijesti, što je drugo ime za nužnost, koji nadomješta religiju onima koji nemaju religije i koji je dakle tako tegobno, bolno čak, napustiti”, povjesničar bilježi: “ni fašizam ni komunizam nisu bili obrnuti znači providencijalnog usuda čovječanstva. To su kratke epizode uokvirene onime što su htjeli razoriti. Proizvodi demokracije: ona ih je pokopala. Ništa u njima nije bilo nužno i povijest se našeg stoljeća, kao i povijest prethodnih, mogla dogoditi drukčije: dostatno je zamisliti primjerice godinu 1917. u Rusiji bez Lenjina ili vajmarsku Njemačku bez Hitlera. Shvatljivost naše epohe moguća je samo ako se oslobodimo iluzije o nužnosti: stoljeće je objašnjivo, u mjeri u kojoj jest, samo ako mu se vrati njegov nepredvidivi karakter, koji su zanijekali glavni krivci njegove tragedije.”

U tim rečenicama otkriva se koji je ulog kritike pojma totalitarizma: dati mu punu konzistentnost značilo bi upasti u fikciju koju su ovjerovili komunisti i fašisti, upravo u trenutku kad se njihov pothvat osuđuje. Da bi se ta fikcija izbjegla, valjalo bi se pridržavati pravila koje se svakom povjesničaru nameće: zapitati se, ispitivanjem događaja koji obilježavaju razvoj svakog sustava: što bi se dogodilo da...? – što znači, da se neki događaj nije zbio ili da je pak drukčije skrenuo. Već pri razmatranju Prvoga svjetskog rata ništa ne dokazuje, valja priznati, da se on morao zapodjeti i poprimiti nečuvene razmjere, toliko se incident koji ga je započeo čini

* Vidi François Furet, 1997: *Prošlost jedne iluzije. Ogled o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*, Politička kultura, Zagreb, str. 172, 173. Na tu je knjigu Lefort polemički reagirao djelom *Prije-porni komunizam*, Politička kultura, Zagreb, 2000. (izvornik: Claude Lefort, 1999: *La complication. Retour sur le communisme*, Fayard, Pariz) – op. prev.

vrlo neznatnim, a spor da se mogao diplomatski urediti: taj rat ipak stvara uvjete za uzlet boljševičkog i nacističkog pokreta. Razmotri li se Ruska revolucija, njezin je uspjeh bio “nevjerojatan”, prouzročen je zahvaljujući smjelosti i spretnosti jednog čovjeka, Lenjina. Da je bio odsutan, kako pokazuju oklijevanja njegovih drugova, događaji bi bili krenuli drugim pravcem. Nepotrebno je nabrajati sve hipoteze koje nam ponovno daju smisao za kontingentnost. Uza sve to, jedna se hipoteza izdvaja, toliko ona teoriju totalitarizma izlaže ozbiljnoj pogibli: da se nisu pojavile dvije iznimne osobnosti, Hitler i Staljin, što bi se tada s nacističkim ili komunističkim režimom dogodilo? Prekomjerna žudnja za osvajanjima, bezumna pustolovina rata protiv Rusije, paroksizam mržnje protiv Židova, sam pothvat njihova istrebljenja, ne nose li biljeg volje, ili bi se također moglo kazati, paranoje Führera? Slično tome, bjesomučna politika kolektivizacije, deportacija cijelih naroda na sovjetskom teritoriju, neprekidni niz čistki koje su opustošile sektore industrije, uprave i vojske, teror koji se obara, bez razumljiva razlučivanja, na obične građane, zar u tome ne prepoznajemo žig Staljina? Zamislimo na tren nacizam bez Hitlera, a komunizam bez Staljina, izostavimo li u misli jednoga ili drugoga, ili obojicu istodobno, iz toka povijesti, što preostaje od ideje o totalitarnoj logici?

Argument koji spominjem nije bez snage. Ima je čak i previše, jer ako bismo ga slijedili, tada bi istraživanje povjesničara posljedično svodilo neki režim na konstelaciju slučajnih činjenica, koja se održava samo utoliko ukoliko nije razorena slučajnim nezgodama koje se i same nisu morale dogoditi. To ipak nije Furetovo mišljenje: jedan je dokaz, među inima, što o fašizmu i komunizmu kaže da su to “kratke epizode uokvirene onime što su htjeli razoriti”. To pak znači priznati udio koji pripada nužnosti.

Pa ipak, ne bi li se toj posljednjoj tvrdnji moglo prigovoriti da se “povijest našeg stoljeća mogla drukčije dogoditi”? Koliko činjenica koje bi podržale tu hipotezu! Što se poraza nacizma tiče, može li se apstrahirati od uključivanja Amerike u rat i uloge koju je imao Roosevelt u napuštanju izolacionističke politike? Što se rušenja komunizma tiče, može li se otkloniti mogućnost nekog incidenta koji bi bio izazvao svjetski rat? Pojam nepredvidivoga nikad nije izbrisan u onome što naknadno slijedi. Uza sve to, iako je on sastavni dio ispitivanja, ne odvraća nas od razumijevanja onoga što se dogodilo, što je u svijetu uobličeno. Ostaje zahtjev da se pojmi priroda režima nove vrste. Zacijelo, povjesničar taj zahtjev ne previđa: ako i otklanja pojam totalitarizma, ipak nastoji shvatiti specifičnost i novost komunizma i fašizma. Čineći to, poima ih kao proizvode demokracije, koji su ostali “uokvireni onime što su htjeli razoriti”. Pravo govoreći, i sam već odavno mislim da nacizam i komunizam tvore dva toka protudemokratske revolucije, pa se dakle njihov pothvat ne može tumačiti drukčije doli na temelju onoga što je Tocqueville tako dobro nazivao “demokratskom revolucijom”, da bi time iznio na vidjelo njezin dugi tijek, umjesto što se zadržava samo na učincima nekih velikih događaja, Američkoj i

Francuskoj revoluciji. Još se valja zapitati ne označuju li “proizvodi” nešto drugo, a ne samo osporavanje demokracije koja bi se zbivala u njezinu okviru, nešto drugo, a ne samo razaranje sustava vladavine zasnovane na principima na koje se pozivala: općenita volja, suverenost nacije, jednakost građana... nešto drugo, tj. poremećaj tla modernog društva.

Pitanje je dvostruko: u jednom pravcu ono navodi na ponovno vrednovanje onoga što nazivamo demokracijom, na razumijevanje toga kako se u njezinim obzorjima mogao pojaviti tip režima koji smjera njezinu razaranju; u drugom pravcu omogućuje nam da budemo sposobni misliti ono što je prije toga bilo nemislivo. To je taj izazov mišljenju koji preostaje nakon pada režima rođenih u prvoj polovici stoljeća. Mjereno mjerilom stoljeća, njihovo se trajanje čini kratkim – doduše, ne toliko što se komunizma tiče (70 godina) – ako kao orijentir uzmemo nastupanje demokracije u Europi. Ali osim što nitko ne može nijekati ubrzanje promjene, fraktura našeg univerzuma bila je tako duboka da bi bilo nerazborito vjerovati kako je ona zacijeljena.

Ne napuštajmo, naposljetku, argument povjesničara bez vraćanja na sliku dviju osobnosti čija je moć bila prekomjerna i čija je volja odlučivala o događajima za koje se smatra da su neizbježno međusobno povezani. Već sam bio pružio jedan element odgovora na taj prigovor napomenuvši da se intencija vođe ne može odijeliti od anonimne intencionalnosti. Preciznije, predodžba – koju doista valja označiti fantomskom – o društvu koje se podudara sa samim sobom u svim svojim dijelovima, oslobođeno neprozirnosti uzrokovane diobom interesa i strasti, mobilizirano radi zadaće svoje samoizgradnje i u cilju uklanjanja svih koji kuju urote protiv vlasti naroda – zar ta predodžba ne implicira položaj nekoga odriješenog od svih, svedjelatnog, svevidećeg, svesvjesnog, zahvaljujući kojemu opstoji narod-Jedan.

Iz svemoći Führera ili Vrhovnog vođe zacijelo se ne bi mogle izvesti osobnosti Hitlera ili Staljina. No može li se zanemariti to kako ustrojstvo režima osvjetljava slika čovjeka koji poštovanje zakonitosti smatra zgoljnom predrasudom, koji iskazuje željeznu volju, predstavljajući se kao da ga je sudbina ovlasila? Tko o tome dvoji, trebao bi razmotriti već ulogu Mussolinija, ekscentrične osobe, koja izaziva naše čuđenje kako je mogla podjarmiti Talijane. Njegova paranoja nije dosegla isti stupanj kao kod Hitlera? Neka bude, primjer je dvosmislen. Ali promotrimo pak nekoliko drugih komunističkih rukovodilaca, umjesto da se zadržavamo na paru Hitler-Staljin: primjerice, Mao Zedong, Kim Il Sung, Pol Pot, Ceausescu ili Enver Hodža. Zar su oni, svaki od njih, plod slučaja, ili postoji neka logika odabira osobnosti sposobnih da tumače ulogu *egokrata* (da preuzmem Solženjicinov izraz), čovjeka u kojemu se utjelovljuje društvena moć. Daleko od toga da dovodi u pitanje pojam totalitarizma, jedinstven položaj vođe, neusporediv s klasičnim tiraninom ili modernim diktatorom, naznaka je nove društvene formacije.

Posljednji argument: pojam je totalitarizma pertinentan samo ako se definira kao “ideal-tip”. Tom se tumačenju priklanja, napose, François Furet u ulomku u kojemu o nacionalsocijalizmu i staljinskom boljševizmu kaže: “oni su ne samo usporedivi nego na neki način tvore političku kategoriju koja je stekla pravo građanstva nakon Hanne Arendt. Znam dobro da prihvaćanje nije opće, ali ne vidim da je predložen neki operativniji pojam da bi se definirali režimi u kojima je atomizirano društvo, koje čine pojedinci koji su sustavno lišeni političkih veza, podvrgnuto totalnoj vlasti ideologijske partije i njezina vođe. Kako je riječ o *idealnom* (istaknuo – C. L.) tipu, ta ideja ne povlači za sobom da su ti režimi istovjetni ili čak usporedivi u svim vidovima; ona i ne naznačuje da je razmotrena crta podjednako naglašena u cijelom toku njezine povijesti.”

Je li točno da je atomizacija glavna značajka sustava? Treba li se u tome držati definicije koju daje Arendt: totalna dominacija putem ideologije i terora? Ostavimo to pitanje bez odgovora. Prosudba povjesničara mi je važna – što nije u opreci spram ranije opomene da pojam totalitarizma valja ograničeno upotrebljavati – jer označuje pomak njegova mišljenja, prihvativši utemeljenost nove “političke kategorije”. Naposljetku, to je ono što i sam želim reći. Ipak, možemo li se zadovoljiti pojmom ideal-tipa? Posuđen od Maxa Webera, njegova je zasluga što navodi na prekid s naivnošću neke pozitivističke povijesti. Povjesničar, zacijelo, ima izgleda da činjenice učini razumljivima samo ako glede njih formulira neko pitanje, izrađuje hipoteze. Predmet istraživanja definiran je pod uvjetom odabira stanovitih znakova u čistoj raznovrsnosti zbiljskoga – postupak vođen interesom koji istraživač u njima nalazi na osnovi svojih vlastitih vrijednosti ili vrijednosti svog vremena i polazeći od pretpostavke da među njima postoji srodstvo. Ako se njegova hipoteza potvrdi tijekom istraživanja, pojavljuju se odnosi uzročnosti čije se važenje nameće bilo kome, kakve god bile njegove vlastite vrijednosti, čak i nekom Kinezu, kako veli Weber. Drukčije rečeno, znanost dopijeva do općih postavki ako ne podleže iluziji da je dosegla zbiljnost povijesti. Po sebi samoj, povijest je nijema. Tko pretendira na to da u stvarima otkriva genezu nekog smisla, utekao je u filozofiju. Mogli bismo nedvojbeno primijetiti da sam Weber krši pravila svoje metode kada pokazuje degradaciju protestantske etike i okamenjivanje duha kapitalizma. Koliko god bio brižljiv u razgraničavanju granica svojih istraživanja, u povezivanju strogo definiranih činjenica, ni sam ne izbjegava sučeliti se s pitanjem koje izmiče znanosti, koje se odnosi na prirodu moderne civilizacije. Prevarili bismo se dakle ako bismo sudili da spekulacija nije povezana s istraživanjem.

Kakvi god bili problemi što ih postavlja Weberova metodologija, ne vidim kako bismo totalitarizam mogli svesti na neki ideal-tip. Ako o njemu govorimo kao o političkoj kategoriji, to činimo povjeravajući izrazu političku širinu koju obično nema kada se suprotstavlja ekonomskome ili religijskome ili pravnome. Ta se po-

litička kategorija nameće, baš kao kategorija demokracije, primjerice, ili pak kao kategorija aristokratskog društva. U svakom takvom slučaju želi se označiti neki sustav ili, recimo točnije, neki režim koji prepoznajemo prema stanovitom broju značajki: napose, određenje mjesta vlasti, legitimnost na koju se poziva, širina njezinih prerogativa; pravo koje podrazumijeva stanovito uređivanje socijalnih diferencijacija; odnosi vlasništva povezani s načinom proizvodnje; vladajuća vjerovanja; običaji. Hoće li se reći da priroda moderne demokracije nije upisana u činjenicama, da podliježe raspravi? Nije iz toga umjesno zaključiti da je ona proizvod intelektualne konstrukcije.

Prisjetimo se Tocquevilleova istraživanja (a povjesničari se osjećaju obvezni-ma uvijek im se vraćati): nastoji odgonetnuti znakove novog tipa društva istražujući ne samo političke institucije nego preobrazbe društvenog stanja, novih vladajućih strasti – strasti za jednakošću i blagostanjem, za individualnom slobodom. Konstrukcijski dio ne odvaja od istraživačkoga dijela. No Tocqueville se na oslanja na neku teoriju Uma da bi promišljao povijest. On slijedi znakove geneze smisla koji otkriva u raspadanju društvenih okvira unutar kojih su ljudi poimali, nekoć, svoje odnose ovisnosti, u povezanosti s nekim iskustvom vremena, prirode, poretka svijeta i razlikovanja ovostranosti i onostranosti. U prijelazu iz aristokratskog društva Ancien Régimea prema demokratskom društvu Tocqueville razaznaje mijenu simboličkog poretka, tj. nešto drugo osim stvari čije bi se važenje nametnulo nekom Kinezu, kad su jednom prihvaćene početne autorove hipoteze. Tumačenje ne postavlja svog autora u položaj neutralnosti; ono mu nalaže da promišlja ono što je nekoć premašivalo granice onog što je moguće misliti.

Vjeruje se kako izrada ideal-tipa omogućuje da se izbjegne alternativa između filozofije i opisne povijesti, ali to se događa samo tako što se povjesničar preobrazuje u spoznajnog subjekta koji je izvanjski spram povijesti u koju je uključen i u njoj se nastoji orijentirati.

* * *

Hannah Arendt (za koju sam uzgredno napomenuo da je poticala na to da totalitarni fenomen prepoznajemo samo u stanovitim razdobljima nacizma i komunizma) izradila je teoriju na koju se većina analitičara referira da bi je osporili ili učinili manje grubom: teoriju totalne dominacije putem ideologije i terora. Što se razumije pod totalnom dominacijom? Potonja se, upozorava ona, ne provodi samo odozgo, izvanjskim sredstvima, nego se nameće također “iznutra”. Očito je ideologija ta koja joj to omogućuje. Kako dakle ideologija zadobiva toliku učinkovitost? Arendt spominje funkciju propagande, zatim, preciznije, funkciju indoktrinacije. Čini se da njezin uspjeh proistječe iz samog karaktera doktrine, koja ne ostavlja mjesta dvojbi.

Ne bi li tome trebalo dodati da je svako osporavanje istinā doktrine učinjeno nemogućim? Tako bi se moralo uvažiti da bi indoktrinacija bila nedostatna kada ne bi bilo terora, stavljanja svih opozicionara izvan zakona i prijetnje koja se nadvija nad potencijalnim opozicionarima. Pa ipak, taj fenomen objašnjava širenje ideologije u krugu pristaša koji, koliko god bio širok, ostaje ograničen; on uopće ne osvjetljava podvrgavanje pučanstva. K tome, izraz indoktrinacija, koji podrazumijeva djelovanje nositelja doktrine nad podanicima koji joj se podvrgavaju, još ne daje u potpunosti ideju o dominaciji iznutra.

S druge strane, sama Arendt upozorava da učinkovitost doktrine ne leži u njezinoj novosti. U slučaju staljinizma ona se izvodi iz marksizma, koji naučava da je povijest povijest klasnih borbi i da će se ona dovršiti razaranjem posljednje vladajuće klase koju je iznjedrio kapitalizam. Sa svoje strane, nacizam se dokopao tema, već proširenih, pangermanizma, rasizma i socijalnog darvinizma. Nova bi se činjenica očitovala dakle u pojačavanju vjerovanja u posvemašnju pojmljivost i posvemašnju predvidivost povijesnog procesa ili procesa prirode. Ono što je bilo implicitno postajalo bi eksplicitno, kad je jednom komunizam ili nacizam stavio doktrinu u službu nauma o totalnoj dominaciji. Iz tvrdnje o eliminaciji vladajuće klase nije slijedila, zapaža Arendt, odluka o uništenju svih koji sputavaju kretanje povijesti. Kao što ni iz rasističke teorije ne slijedi odluka o uništenju nižih rasa i ponajprije židovske rase.

Ali ako ostanemo na ovom stadiju argumentacije, izlažemo se riziku da doktrinu svedemo na rang umjetne tvorbe. Hannah Arendt upućuje se drugom stazom kada promišlja dominaciju iznutra. Prema njezinu mišljenju, prijelaz s doktrine na totalitarnu ideologiju, s jednog shvaćanja povijesti ili prirode na djelovanje koje proistječe iz takvog naloga Povijesti ili Prirode naznačuje takvo posvemašnje ograničavanje mišljenja u nekoj logičkoj konstrukciji, koja briše granicu što razdvaja mišljenje i iskustvo, a istodobno i mišljenje i djelovanje. Tako nužnost čini zakon – ne nužnost nametnuta izvana, nego nužnost koju je Subjekt interiorizirao, koji se prepušta takvoj ulančanosti ideja tako da se one, da tako kažem, temelje na samo jednoj ideji. Sjećamo se pritom da Arendt dospijeva do toga da ideologiju definira kao logiku jedne ideje. Tom se crtom nacizam i staljinizam ponovno spajaju.

Nema u mojim očima nikakve dvojbe da ona doseže bitnu točku svoje analize kada otkriva kako se ideja zakona koji upravlja razvojem Povijesti ili Prirode podudara s idejom zakona-zapovijedi. Nova ideja zakona otkriva joj radikalnu novost totalitarnog režima i funkciju terora. Taj se režim, podcrtava Arendt, razlikuje od tiranije, koja je režim bez zakona. Mogla je, doduše, dometnuti da se razlikuje, ne manje, od despotizma koji od gospodara svih ljudi čini biće obdareno nadnaravnom moći, odnosno poluboga, a ne manje i od moderne diktature, koja je opravdana okolnosti-

ma ili posebnim karakterom nekog tipa društva. Totalitarizam naime prati apsolutna afirmacija zakona. On sve pozitivne zakone lišava njihove funkcije i razara *consensus iuris* koji ljudima pruža sigurnost glede njihovih prava i njihovih uzajamnih obveza u zajedničkom svijetu. Istodobno je Subjekt lišen sposobnosti da odlučuje o svom ponašanju i da o tome položi račune sebi samome i drugome slijedeći norme pravednoga i nepravednoga, istinitoga i lažnoga, dobra i zla. Tamo gdje je transcencija zakona ukinuta, tako se zbiva, prema riječima Arendt, “poistovjećivanje čovjeka sa zakonom” ili pojavljivanje čovječanstva koje postaje “živo utjelovljenje zakona”.

Zacijelo, ona ne zaboravlja da ta promjena iziskuje položaj nekog posrednika, onaj vođe u kojemu se usredotočuju nepogrešivo znanje i svemoć. O njemu veli, na jednom mjestu, da je monopolizirao spoznaju, a na drugome da se njegova volja utjelovljuje na svim mjestima i u svako vrijeme. Pa ipak vrhovni, bezuvjetni autoritet čini se da proistječe iz shvaćanja zakona kao zakona povijesti ili prirode: zakon kretanja, u oba slučaja – pokreta koji je Subjekt.

Ne umanjujući važnost tog vjerovanja, pitam se ne nosi li ono obilježje racionalizacije, provedene radi opravdavanja svih inicijativa vlasti i bezuvjetne poslušnosti zapovijedima. Pitanje nam se, k tome, vraća: kako se pojam zakona koji pojedince lišava orijentira zakonitosti i moralnosti utiskuje u zbiljnost? To me pitanje vraća na već ocrtanu kritiku definicije ideologije koja je slabo održiva pred totalitarnim fenomenom. Čini mi se da je Arendt ipak s njome suglasna kada govori o ideologiji kao o logici jedne ideje i potiče na to da u njoj pojmimo glavni znak “dominacije iznutra”.

Arendt međutim naznačuje novo usmjerenje kad uzima u obzir fenomen organizacije. Nažalost, njezina razmatranja (u prvom poglavlju *Totalitarnog sustava*) odijeljena su od njezina kasnijeg promišljanja novog statusa zakona. Nakon što je zabilježila kako totalna dominacija implicira dominaciju iznutra, upravo tada ona ustvrđuje da praktični cilj pokreta, komunističkoga ili nacističkog, jest “svoju organizaciju opskrbiti najvećim brojem kadrova”. Budući da uživa u prekomjernim formulama, ona dodaje da taj cilj nema nikakvu političku svrhu.

Vraćajući se kasnije na tu temu, ona precizira da cilj propagande nije da uvjeri, nego da organizira. “Iz tog razloga originalnost ideologijskog sadržaja ne može se smatrati zaprekom. Nije slučajnost da dva totalitarna pokreta našeg vremena, tako užasno nova u svojim metodama dominacije i tako domišljata, nikad nisu izumila neku ideologiju koja ne bi bila već popularna. Mase se ne zadobivaju javnim uspjehom demagogije, nego vidljivom zbiljnošću i moći ‘žive organizacije’” (izraz posuđen od Hitlera). Ono što je važno, primjerice, u izmišljanju neke židovske urote, to je spoj fikcije i organizacije. Tako fikcija opstaje kada su Židovi već bili masakrirani – kao što opstaje, u staljinskom režimu, fikcija o trockističkoj uroti – kad su jed-

nom trockisti likvidirani, a sam Trocki ubijen. Učinkovitost fikcije nije zanijekana, nego se pokazuje povezana s organizacijom.

Mojim vlastitim riječima, rekao bih: ideje zadobivaju konzistentnost tamo gdje ljudi vjeruju zajedno, prilagođavaju se jedni drugima u organizaciji. O nacističkom pokretu, kad se on razvio, Arendt kaže da se “svakodnevno ostvarivao u hijerarhiji u službi političke organizacije u okviru koje bi bilo nerealistično dovoditi je u pitanje” (razumimo: nerealistično u smislu suprotnome smislu za stvarnost). O boljševizmu, kada se on razvio, bilježi “da mu više nije potrebno da pobijedi u raspravi o borbi klasa, internacionalizmu i bezuvjetnoj ovisnosti proleterijata u odnosu na interes Sovjetskog Saveza: organizacija Kominterne, takva kakva funkcionira, uvjerljivija je nego što bi mogao biti bilo koji ideološki argument”.

Kao što sam već naznačio, ne bi valjalo zaključiti kako nam organizacija otkriva zbiljnost režima s onu stranu ideja. U stanovitom smislu, organizacija se doista sastoji u stvarnoj preobrazbi društvenih odnosa. Ta se preobrazba ponajbolje očituje u stvaranju Boljševičke partije, kao i one nacističke. Dijelom i jedna i druga slične masovnim strankama demokracije, koje već nastoje umnožiti sekcije ukorijenjene u kvartovima gradova, u trgovištima i na selu. Ali totalitarna partija gradi piramidu komiteta čiji članovi, kako zapaža Aron, čine od organizacije “element svog života”. Dioba funkcija, permanentnost mobilizacije, zajednička stega pripisana u primjeni zadaća centra, nemaju ograničen cilj, a to je postizanje toga da rukovodioci koji pripadaju istoj političkoj skupini postignu prevlast u organima javnog odlučivanja, bilo u državnom aparatu bilo na regionalnoj razini. Cilj je nadzirati i urediti ponašanja na svim područjima društvenog života, u svim zanimanjima, ali također i u svim situacijama u kojima se sklapaju ljudske relacije koje izmiču okviru institucija. Nema dvojbe da baš u tom smislu Arendt može ustvrditi da tu nije riječ o “političkom” cilju: taj je cilj, rekao bih, učiniti cjelinu podobnom za organiziranje, cjelinu kao građu za organizaciju Partije.

Želimo li spoznati oblikovanje totalitarnog režima, ne bismo smjeli proces birokratizacije, koji je karakterističan za sva moderna društva (a koji, premda ima navlastitu dinamiku, ostaje podređen posebnim tehničkim imperativima različite vrste), brkati s procesima organizacije čija se svrhovitost očituje u nametanju zajedničkih normi cjelokupnom društvu. Zacijelo, Partija iskorištava proces birokratizacije, pospješuje ga; ali mijenja mu prirodu brišući razlikovanje između političkoga i nepolitičkoga.

Da se ideal cjeline podobne za organiziranje utiskuje u zbiljnost ne priječi nas da prepoznamo da je on fantazma. Već sam upozorio, pridružujući se u toj točki analizi Hanne Arendt: kako dominacija unutar Partije tako i dominacija Partije nad birokracijom proturječi slici o savršeno uređenom sustavu. No neovisno o toj zamjedbi, fantazma se otkriva, u mojim očima, u podvostručenju predodžbe o “cjelini

podobnoj za organiziranje” [*tout organisable*]. To je predodžba o posve aktivnom društvu i ona o amorfnom društvu, poput građe koja je graditeljima na raspolaganju. Podvostručenje koje, unutar Partije, pretvara s jedne strane člana u aktivista, koji se odlikuje svojim voluntarizmom, u nekog djelatnika čija je energija stalno mobilizirana, a s druge ga strane čini pukim proizvodom organizacije, kreaturom Partije.

Veoma je važno temeljito ispitati komunistički ili fašistički ideal prema kojemu se društveni odnosi, načini spoznaje i djelovanja međusobno zglobno spajaju i izvode iz istog principa – upravo zato što on prikrija djelo dominacije, baš tada kada je njime obilježen. Dok se razmetljivo pokazuje u osobi vođe, vlast se prestaje očitovati kao društvena moć. Vizija o nepogrešivom vođi, vjernost koja mu se iskazuje, slažu se s vizijom društva povezanog sa samim sobom u svim svojim dijelovima, čiji se zakon nameće svima.

No ideal organizacije daje jedan od ključeva terora, jer implicira – do mjere da se ne bi moglo kazati koji je prvi pokretač – razaranje postojećeg društvenog tkiva, svih veza koje priznaju spontani način podruštvljenja, nekoć zajamčen pravima, ne samo političkim nego građanskim i pojedinačnim. Također bismo se prevarili ako bismo teror sveli na uklanjanje onih za koje se sudi da su odgovorni, ovdje i sada, za neuspjeh organizatorā. U samoj definiciji neprijatelja otkriva se dvostruki znak totalitarne fantazme: slici borbenog aktivista odgovara slika zlokobnog protivnika, koji posvuda djeluje, urotnika, agenta inozemne organizacije, ili pak slika sabotera u proizvodnji. A slici neke posve rastezljive građe odgovara pak slika gubitaka koje valja dokinuti u operaciji koja je oblikuje.

Pa ipak, ostane li se pri toj analizi, zanemario bi se drugi pokretač komunizma i fašizma: onaj o utjelovljenju pojedinaca u kolektivno biće, onaj o resorpciji mnoštva u Jednome. Dok organizacija pripada artificijelističkom projektu društvenoga, dotjeranom do krajnosti, ali već primjetnom u modernom svijetu u kojemu prati racionalizaciju raznovrsnih sfera djelovanja, napose političke, ekonomske i religijske – zadaća utjelovljenja pripada supstancijalističkom idealu. Partija nije zamišljena samo kao organizacija, u političkom značenju izraza, ona je “mistična osoba” u kojoj se spajaju njezini članovi, pa kao takva utjelovljuje narod. Lik nedjeljivog naroda nadaje se u Partiji; lik nedjeljive Partije nadaje se u liku naroda.

Unutar Partije pak hijerarhiju poluprikriiva učinak logike poistovjećivanja koji člana povezuje s vrhovnim rukovodiocem. No ako smo mogli kazati, u prvoj perspektivi, da je Partija sadržavala projekt cjeline podobne za organiziranje, sada možemo dodati da ona sadrži projekt cjeline podobne za utjelovljenje [*tout incorporable*]. O tome svjedoči njezin napor da u svojoj širini društva stvori mirijadu kolektiva čije je svojstvo, svakoga od njih u odmaku spram drugih, da predstavljaju sliku tijela, nekoga organskog jedinstva. To su sindikati, pokreti mladih, kulturne grupacije, savezi pisaca ili umjetnika, akademije znanosti, udruge pravnika ili liječnika itd.

Upravo promišljanje toga strahovitog pothvata koji teži da društvenome ponovno dade tjelesnost navodi me na čuđenje zbog teze o atomizaciji totalitarnog društva koju je tvrdokorno podržavala Hannah Arendt. I to ona, općenito tako brižljiva da se ne odvoji od razumijevanja pojmova koji obrazuju zdrav razum, da u nekritičkoj upotrebi riječi totalitarizam pronade znak nekog “pred-razumijevanja” – uopće ne vodi računa o naivnom viđenju, veoma rano obrazovanom, o kolektivizmu. Istina je da je potonji izraz, koji se najradije rabio da bi označio komunistički sustav, često pripadao rječniku desnice i nosio biljeg obrane buržoaskog individualizma. On, uz sve to, svjedoči o zapažanju novog fenomena.

Arendt želi od totalitarnog projekta zadržati samo dominaciju nad pučanstvom preobraženim u masu pojedinaca, pri čemu je svatko odijeljen od drugih, a nadomjestak osjećaja postojanja nalazi priljubljujući se uz druge, bilo pod učinkom nekog autoriteta koji podjarmljuje, bilo pod učinkom terora. Hitleru pripisuje naum da nastavlja proces atomizacije koji je već karakterizirao vajmarsku Njemačku. Staljinu pak pripisuje naum proizvođenja masa zahvaljujući programu kolektivizacije i bjesomučne industrijalizacije.

Ona nedvojbeno ne previđa ono što naziva, u jednom ulomku posvećenom teroru, “stvaranje Jednoga polazeći od mnoštva”. U istom poglavlju piše: “Granice i putove komunikacije između pojedinih ljudi [teror] nadomješta željeznom vezom koja ih veoma usko drži zajedno tako da pluralnost kao da je iščeznula u jedinstvenom čovjeku džinovskih dimenzija”. Na drugom mjestu, ona podsjeća na Hitlerovo uživanje pred spektaklom tisuća boraca koji mu izgledaju da obrazuju jednog jedinog čovjeka. Zamjedbe tog tipa međutim uvijek pokazuju Jednoga kao cilj dominacije. Kolika god bila točnost tog gledišta, ono u sjeni ostavlja privlačnost, za one koji su pozvani da joj se podvrgnu, pripadnosti jednoj partiji, jednoj skupini, jednom narodu koji je istovjetan sa sobom: također ostavlja u sjeni zadovoljstvo pruženo brojnim žudnjama za moći koje se rasplamsavaju pod plaštem sudjelovanja u zajedničkom djelu. Što se mene tiče, sliku Jednoga vezujem uz sliku tijela. Taj pojam sadrži sva značenja koja se povezuju s nekom estetikom i socijalnom higijenom. Ljepota, snaga i zdravlje svojstva su “novog čovjeka”, u opreci spram oronuloga i bolesnog čovjeka demokratskog svijeta.

U sklopu ovog izlaganja mogu tek uzgredno upozoriti na totalitarnu estetiku koja je s pravom privukla pozornost nekolicine povjesničara. Zauzvrat valja mi podcrtati relaciju između terora i slike parazita kojega valja ukloniti. Privlačnost dobrog društvenog tijela sjedinjuje se s odbojnošću spram stranih elemenata. Što se nacizma tiče, fenomen je očigledan. Nepotrebno je umnažati Hitlerove navode i one još rječitije, Himmlerove. Neprijatelj – ponajprije Židov – označen je kao uš ili stjenica; on okužuje njemački narod. Antisemitska propaganda ne pripada dakle logici organizacije koju sam spominjao. Mržnja se prerušava u imperativ da se iz

društvenog tijela ukloni sve za što se smatra da njegov integritet dovodi u opasnost. Međutim, u jeziku koji nije onaj uzdizanja rasne čistote, i komunizam se isto tako poziva na program društvene profilakse. Pa čak valja priznati da o tome pruža prve znake: već 1918. Lenjin poziva na “čišćenje ruske zemlje od svih štetnih insekata”. Lov na parazite nastavlja se pod staljinizmom: trockisti, napose, doživljavaju da ih se neprekidno tretira kao gamad. Prisjetimo se rječnika Višinskog.

Naposljetku, kako zanemariti, na suprotnom polu od totalitarne fantazmagorije, viđenje tijela Führera ili Vrhovnog vođe. I u jednome kao i u drugome usredotočuje se životna snaga, mladost, neranjivost. Zar će se reći da je ta predodžba o vođi slučajna? Kako zaboraviti lik Maoa, Kim Il Sunga, Castra i nekolicine drugih? Uzaludno bi bilo htjeti taj fenomen rastvoriti u općenitiji fenomen popularnosti diktatora. U vidljivoj osobi *egokrata* projicira se slika tijela zajednice.

Zašto Arendt totalitarno društvo predstavlja, hotimično, kao društvo koje je atomizirano, da bi postalo građom totalne dominacije? Razlog je, čini mi se, u tome što ona već u demokraciji, barem u Europi, vidi nastupanje društva masa koje prati razgradnja države-nacije, razaranje klasne strukture koja je pojedincima osiguravala stalne okvire bivstvovanja i osposobljavala ih da se smjeste jedni u odnosu spram drugih s obzirom na pojmjljive zajedničke interese i opreke. Tako ona otkriva, u ishodištu uspjehā nacističkoga i komunističkog pokreta, pojavljivanje novog tipa ljudi, doslovno bezinteresnih, koji su izgubili čak i smisao za samoodržanje. Slijedimo li argumentaciju koju ona razvija na početku *Totalitarnog sustava*, nacizam i komunizam iskoristili su učinke društvene dezintegracije da bi uništili slobode koje više nisu postojale jer su bile povezane s buržoaskim individualizmom i privredom utemeljenom na natjecanju.

Takvo tumačenje – oslonjeno, uzgred, na slabo uvjerljive činjenice, jer klasna struktura i struktura stranaka i sindikata koja iz prve [strukture] proistječe nisu u Njemačkoj bile poremećene uoči Hitlerova osvajanja vlasti – ne dopušta da se ocijeni smisao dvaju “revolucionarnih” pothvata cilj kojih je, polazeći od oprečnih gledišta, poništenje konstitutivnih principa moderne demokracije; tj. ne samo predstavnički sustav – pravno-politički sustav – nego oblik društvenog života, u kojemu su prešutno prihvaćeni legitimnost razlika interesa, mnijenja i vjerovanja, legitimnost klasnog sukoba te također legitimnost načina djelovanja, načina izražavanja koji se ne svode na zajedničke norme, sučeljeni su, u njihovim granicama, s pitanjem njihova utemeljenja i njihove svrhovitosti – sve to sudjelujući u istom iskustvu svijeta.

“Svođenje mnoštva na Jednoga”, koje se provodi u totalitarnom režimu, može-mo razumjeti samo pod uvjetom da se “mногоstrukost” [*multiplicité*] ne pobrka s mnoštvom, tj. s masom razdvojenih pojedinaca, da u tome nalazimo znak razvijanja građanskog društva, njegove diferencijacije i stvaralaštva koje ga prati.

To što je totalitarni fenomen bez presedana, kako napominje Arendt, ne bi nas smjelo navesti da zaboravimo kako je i sam demokratski fenomen također bez presedana. Komunistički i nacistički režim pokazuju istu značajku: nositelj vrhovnog autoriteta potpuno zauzima mjesto vlasti, dok se, istodobno, moć javlja kao društvena moć, a rukovodilac kao onaj koji je utjelovljuje. Ujedno se briše svako razlikovanje instance vlasti, instance zakona i instance spoznaje. To znači kazati da pojmovi pravednoga i nepravednoga, kao i istinitoga i pogrešnoga ili lažnoga izmiču svakoj raspravi, da se izvode iz položaja onoga koji, stalno, drži, izravno ili preko svojih predstavnika, moć odlučivanja o tijeku stvari.

Možemo shvatiti prave razmjere tog fenomena samo pod uvjetom da se procijeni veličina reza koji je obilježilo nastupanje demokracije u povijesti Europe. Tvrdnji da vlast ne pripada nikome pridružuje se ideja da ona označuje mjesto nepodobno za zauzimanje, neuobličivo. Oni koji su nositelji izvršavanja javnog autoriteta, zahvaljujući postupku glasanja, pojavljuju se kao obični smrtnici kojima je suđeno da ih zamijene drugi. Njihov način imenovanja i njihovo djelovanje podvrgnuti su pravu, a njihove se nadležnosti zaustavljaju na granicama područja koja se izrijeком priznaju kao nepolitička. No nije riječ o jednostavnim pravilima namijenjenim da osiguraju uvjete kohezije neke nacije. Pojam vlasti utvrđen na svojoj granici odjeljuje se od pojma zakona, čije se utemeljenje oslobađa, o čemu odsad možemo raspravljati samo suočavajući se s kušnjama revandikacija novih grupacija i materijalnih promjena koje pogađaju društveni život.

Demokratski principi afirmirali su se nasuprot Starom Režimu u kojemu je vlast bila utjelovljena u osobi suverena koji, premda nije gospodar zakona, nosi biljeg volje Božje ili poretka Prirode te se činio obdaren legitimnošću i mudrošću koja je izmicala običnim smrtnicima. Novo razlikovanje, svojstveno demokraciji, između mjesta vlasti – praznog mjesta, istodobno neprisvojivoga i neuobličivoga, koje izmiče religijskoj dramatisaciji, čisto simboličkom mjestu – i izvršavanja u zbiljnosti sredstava za odlučivanje i zapovijedanje; raspletanje područjā vlasti, prava i spoznaje; prihvatanje dioba koje prožimaju društvo: eto što totalitarni režim odbacuje. Ne, dakako, tako što nastoji obnoviti stari poredak, nego kujući fikciju društva bez dioba, kojemu je vlast konsupstancijalna. Ta vrsta zavarivanja koju pokušava ostvariti, istodobno, između nositelja vlasti i naroda te između vlasti, prava i spoznaje, ima isto značenje kao i međuklasno zavarivanje ili, bolje reći, nijekanje svake unutrašnje društvene opozicije – nijekanje koje prati gruba dioba između naroda i njegovih neprijatelja.

Da li nam se totalitarizam, koji bi se provodio s pomoću neke ideologije koja kretanje povijesti ili prirode uzdiže u vrhovni zakon, otkriva naprosto kao znak pothvata dominacije? Ne bi li bilo bolje u tome razaznati novu simboličku konstituciju društvenoga? Ipak oklijevam upotrijebiti taj izraz. Načinjen je da bi naznačio ulanča-

nost odnosa koji upućuju jedni na druge i konstitutivni su za iskustvo društvenog života – ne pribojavam se kazati: neke logike. Ali u drukčijem smislu izraza, trebalo bi prije govoriti o razaranju simboličkoga, o logici nametnutoj nijekanjem artikulacija društvenoga koje svakome daju, na raznovrsnim planovima njegova bistvovanja, mogućnost poimanja zbiljnosti, u graničnom smislu.

S pojmom homogenog društva povezuje se pojam zatvorenosti: pojam ukidanja zagonetke njegova ustanovljenja i neodređenosti njegove povijesti; s pojmom “zbiljske” demokracije (koja bi nadomjestila formalnu demokraciju) ili konkretne zajednice povezuje se neprekidno uklanjanje neprijatelja.

S francuskoga preveo
Dragutin Lalović

Claude Lefort

THE CONCEPT OF TOTALITARIANISM

Summary

The cognitive worth of the concept of totalitarianism is constantly refuted. In this text, the author begins by confronting his perception of totalitarianism as a new social formation, which he advocated in many of his works, with four scientific arguments raised by historians against totalitarianism as a political category or in favour of a limited use thereof. The first is that communism and fascism are fundamentally different, that the ideologies which characterize them are radically opposed to one another. This argument overlooks the fact that in such regimes ideology is not merely the prevalent discourse – it has a new function and efficiency, it establishes a totalitarian “regime” of language and thought in which the power of discourse and the discourse of power are made equal. The second argument is that totalitarianism is evident, in Germany and Russia, only during limited periods. To this the author replies that it is a “realistic” illusion to assume that the totalitarian project was ever fully realized in history. According to the third objection, the concept of totalitarianism is of no cognitive worth to the historian, and totalitarian regimes belong to the order of contingency, and not of historical necessity. On the other hand, the author stresses the historical novelty of totalitarianism, which does spring and can spring only from the modern “democratic revolution” (in Tocqueville’s sense) as a radical refutation thereof. The final objection of a methodologically aware historian (F. Furet) is that the concept of totalitarianism can be analytically fruitful only if used as an “ideal type”, as a common trait of regimes established in atomized societies through total domination by way of ideology and terror. To this the author replies that we cannot be satisfied with the use of the concept “ideal type”, although it is true that it liberates

the historian from the naivety of positivistic descriptive historiography. The making of an ideal type thus makes it possible to avoid the choice between philosophy and descriptive history, but only inasmuch as the historian is transformed into a cognizant subject which is external with regard to history. In the second part of the text, the author provides a critical evaluation of the theory of totalitarianism by H. Arendt, particularly her central thesis that totalitarian society comes into being in modern atomized society. Namely, totalitarianism is characterized, on the one hand, by an artificialist project of organization, and, on the other, by a substantialist ideal of incorporation: both are realized in the Party, which is not only devised as an organization, but is also a “mystical person” in which all its members are brought together. As such, it incorporates the people. The figure of the indivisible people is put forward in the Party; the figure of the indivisible party is put forward in the figure of the people. In the first, organizational aspect the Party contains the project of an organisable whole, while in the other, substantialist aspect it contains the project of an incorporable whole.

Keywords: totalitarianism, Nazism, communism, ideology, Party, H. Arendt, F. Furet, A. de Tocqueville